

**ПОП ХРИСТО СТЕФАНОВ
ПОП ХРИСТО СТЕФАНОВ, ОТ
КРУШЕВО, БИТОЛСКО
ЖИВОТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ И
СПОМЕНИ ЗА ЦЪРКОВНАТА
И РЕВОЛЮЦИОННА БОРБА
1862–1881 ГОДИНА**

chitanka.info

I. РОЖДЕНИЕ, ОБРАЗОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛНОСТ ДО ОТИВАНЕТО МИ В КРУШЕВО

Роден съм в село Сопотница, Битолско в 1847(1844^[1]) година 25 март. Майка ми Доста е била родом от с. Велмевци. Баща ми поп Стефан Милев, роден в село Сопотница, останал сирак и бил харизан на манастира КИЧЕВСКА ПРЕЧИСТА, гдето израснал и се учил по славянски. Още твърде млад, бил ръкоположен за свещеник на Сопотническа енория. Както тая енория, така и в околните други, населението беше чисто българско и никой не знаеше гръцки. Свещениците бяха все българи и служиха в църквите само по славянски. Те дори никак не знаяха гръцки да четат и пишат. Близките български манастири ТОПЛИЦА (Св. Никола), СЛЕПЧЕ (Св. Иван Кръстител), ЖИРАЧКИ (Св. Атанас), както и по-далечния: КИЧЕВСКА ПРЕЧИСТА (Св. Богородица) и други бяха огнищата, които пазеха българския дух и разпространяваха българославянския език. Във всичките имаше много стари книги, а в Топлица имаше и ръкописи от заешка кожа, написани с букви, които калугерите не можеха добре да разбират. Руският консул в Битоля прибра от манастира старите книги и му подари одежди и нови славянски църковни книги.

Всеки свещеник по онова време сам даваше на децата си първоначално образование. Така и аз добих елементарните си познания. Заедно с мен се събираха при баща ми и други селски деца, за да се учат. Като навърших десет годишната си възраст, отидох заедно с по-големия си брат Иван да продължа образованието си в манастир „Кичевска пречиста“ (Св. Богородица), гдето по онова време имаше добре уредено училище. В три години изучихме църковния ред и пение и след това се прибрахме при баща си, за да му помагаме. Игумен на тоя с толкова заслуги манастир — Кичевска пречиста — в това време беше Хаджи Теодосий, голям пияница, родом вероятно от

Скопие. В манастира имаше всичко около 5 калугери, между които и младият дяк Козма, тогава 16–18 годишен внук на игумена. Както е известно, Козма стана впоследствие дебърски български владика. В манастира имаше още около 20–30 работници за обработване манастирските имоти. Както калугерите, така и игуменът, бяха българи и твърде ревностно поддържаха славянското училище, в което постоянно имаше да се учат 30–40 деца от околните села. Игуменът учеше децата, но и жестоко ги биеше, особено когато беше пиян. Веднъж преби от бой един ученик от Кичево — Петре, но и тоя добре му отмъсти: насипал по стълбата фий, тъкмо когато щеше да слиза игуменът и тоя страшно пострада. Дячето Козма беше следвало някое по-добро училище и със знанията си помагаше в учебната работа и управлението на чича си, а през свободното време играеше с учениците. Жив беше и старият игумен (не си спомням името му), който повече от 60 години бе учил българските деца по славянски. Кичевският владика Антим често идваше в манастира и прекарваше няколко дни. Той беше много лош и го наричаха „Анатемата“, но никога не забраняваше да се чете и учи в манастира по славянски. Понеже въпросът за учредяването на българската Екзархия имаше в лицето на игумена Теодосия и неговия внук Козма ревностни защитници и в тоя дух възпитаваха учениците си, владиката издействува и двамата да бъдат отстранени от тоя манастир и да бъдат изпратени в Света гора за наказание. След освобождението им те се настаниха в манастира Слечка. Впрочем това е станало след като вече аз бях напуснал манастира Кичевска Пречиста (много неоснователно Иван Шумков в автобиографията си приписва на Козма някакво гъркоманство, стр. 423). В 1864 година бях повикан за учител и певец в манастира Топлица, гдето тогава училището било закрито. На 17 годишна възраст аз започнах да уча своите братя на славянски език, а брат ми Иван остана за помощник при баща ми и учител в село Сопотница. След 2–3 години се върнах при баща си, ожених се за Илина Качева от село Разтойца. В 1868 година гръцкият владика Милитий Охридски ме ръкоположи в село Простран и ми предложи да ми продаде свободната Ракитнишка енория, но аз отказах да я приема, защото исках да скъсам с патриаршията. Наскоро владиката дойде да служи в Сопотница, но селяните, подготвени от мене, брат ми и баща ми го изпъдиха, като му заявиха, че не искат гръцки владика.

Последният, разядосан се прибра в манастира Топлица и там ме повика да ме увещае да приема въпросната енория, като заплатя следуюмата се сума. Но аз му заявих, че не го признавам за владика и не искам от него енория. Разсърденият владика не можа да претърпи дързостта ми, нахока ме и ме изпъди с думите: „оксо гайдури, и ти си тръгнал по ума на ония, що искат български владици“. Така цялото ни семейство, заедно с цялата сопотническа енория, скъса с патриаршията. Примерът беше много насърчителен и твърде скоро същото сториха и околните енории и свещеници.

Ето някои данни за същите:

Ракитническа енория със селата: Ракитница, Растоица, Кочище и Радово. За тая енория по онова време не можеше да се намери свещеник, поради което владиката изпрати един грък. Но понеже той не знаеше да чете славянски, селяните не го пущаха в църквата. В село Растоица, родно село на попадията ми, беше построена нова църква. Дойде охридският владика Милетия да я освети. Събра се много народ и свещеници от околните села. Бях и аз. Владиката като служеше, поръси и вода, за да си умие ръцете и понеже въпросният енорийски — грък — свещеник, му подаде празна стомна, той се ядоса и го удари със стомната по главата. Попът с разкъравената глава избяга и не се върна повече. Той дълго скита въоръжен из гората, за да срещне и убие владиката, но не сполучи. Тая случка направи твърде лошо впечатление на присъстващите, които възмутени от невъздържаността на владиката, му заявиха, че не го искат повече, изпъдиха го и така скъсаха с патриаршията.

Бабинска енория със селата: Бабино, Мало Илино, Базарник, Доленци, Брезово и Железнец. Тая енория беше твърде голяма и затова имаше трима български свещеници: Поп Дамян и брат му поп Гроздан, а по-после и синът на първия — поп Димитър. Първият беше и игумен на манастира Топлица.

Слоещица със селата: Слоещица и Дживан — свещеник по онова време беше поп Петър от същото село, а по-после и синът му поп Милош.

Мренога със селата: Мренога, Вирово, Церово и Лесково, свещеник беше Димитър Неданов от село Мренога.

Големо Илино със селата: Големо Илино и Велмевци. Енорийски свещеник беше Поп Георги, който знаеше и малко гръцки,

но, разбира се, служеше само по славянски.

Простране — самото то енория, понеже селото е голямо с енорийски свещеник поп Димо от същото село.

Голямо Църско със селата: Голямо Църско, Горно и Долно Дивяци, Пуста Река, Арилево, енорийски свещеник поп Ангел от Църско.

Мало Църско — с поп Стойко от същото село.

Цер — самото то енория с енорийски свещеник Поп Иван и сина му поп Стефан, знаяха по малко гръцки.

Слепче — със селата: Слепче и Белче и енорийски свещеник Поп Никола и сина му поп Иван. Първият беше и игумен на манастира Слепче.

Сопотница със селата: Сопотница, Радово и Сухо гърло, с енорийски свещеник — баща ми поп Стефан.

Всички тия свещеници, както и техните предшественици, неуморни труженици, служеха по славянски и така запазиха населението от погърчване в тия енории. Освен това, кой повече, кой по-малко — всички бяха родолюбци и подкрепяха бунтовниците.

За манастира Топлица съм слушал от игумена следната история: той бил манастир богат с имоти, които обаче турците от съседното село Прибилци немилостиво разграбили. Поради това манастирът прибегна до защита на манастира „Св. Сина“ — Арабия, който според преданието, бил надарен от Пророка — Мохамед — с правото да владее и други манастири и да не плаща данъци.

Това право манастирът получил като дар от Мохамед, когато последният нощувал там с учениците си, защото калугерите му казали, че при влизането му в манастира над главата му имало разкрилен орел. Манастирът Топлица се поставил под властта на манастира Св. Сина и получил за това специален берат^[2], приподписан от властите и с отпечатък от ръката на Мохамед. Документът се пазеше в една тенекиена кутия. В него Мохамед проклинаше ония, които биха взели манастирски имот, биха яли и пили в манастирски имот. Управлението на манастира Св. Сина отдаваше под наем манастира Топлица. Няколко години то имаше един цинцарин, след него много години поп Дамян от село Бабино, а след него един грък. Но в манастира през всичкото време се четеше само на славянски език. Берата беше зачитан от всички турци и благодарение на него, манастирът си беше прибрал

имотите и наново забогатя. Когато бях там учител и певец, поп Дамян, много енергичен и предан човек, беше игумен, един ден пристигна един полковник, арапин, с 30–40 конника и в продължение на няколко дена взимали от манастира всичко потребно за храна на хората и на тръгване отказа да плати. Но когато игуменът му показва берата, полковникът коленичи, смирено го прочете и целуна и след това до стотинка доброволно изплати и си замина. Когато игуменът ме изпращаше някъде далеч по манастирска работа или за събиране на помощи, даваше ми за пазач дивита^[3] с берата, за да го показвам на турците, които биха ме нападнали. А аз често ходех по селата и затова ги добре познавах. Ходех често и с игумена в Охрид, гдето се [...] българи.

По-после турци — разбойници започнаха да не зачитат берата, нападаха манастира и го ограбваха. Околните турци също почнаха да ограбват наново недвижимите му имоти. Поляк^[4] на манастира [...] стана Дуле Юсуфов от Прибилци (разбойнишко арнаутско село, от което околното население много страдаше). Дуле беше разбойник и главорезец и никой не беше в състояние нито да го усмири, нито да го изпъди и фактически бе станал господар на манастира. Той беше и ятак на разбойниците. Веднъж той стреля и на мене, загдето се забавих да му донеса ракията, когато в манастира му гостуваха няколко разбойници. Друг път група разбойници под негово водителство нападнаха дома на поп Дамян — игумена в селото и отвлякоха детето му в гората. Бедният поп Дамян взе пари в заем от Геровци от Крушево и с откуп едвам отървал детето си. Така манастирът наново започна да запада и обедня, но все пак продължаваше да служи за огнище на славянския език и българщината. Преди Дуле да стане поляк, такъв имаше българин. Тогава в манастира намираха приют и забегнали по планините от турски зулуми българи. Такива намираха приют и в други манастири — Кичевска Пречиста, гдето се учих, в Слечча, гдето тоже много пъти съм ходил и др. Някои от комитите познавах от тия манастири.

[1] „1844?“ е написано на ръка от Никола Попов над машинописния текст. ↑

[2] Султански указ, грамота (тур.). ↑

[3] Метална мастилница с приспособление за пера, която се е носела на пояс. ↑

[4] Пъдар, полски пазач. ↑

II. СВЕЩЕНИК В КРУШЕВО

През зимата на 1869 година, един ден преди Коледа, пристигна в село Сопотница у дома един крушовчанин, мияк^[1], името на когото не мога да си спомня. Той донесе писмо от крушовските старейшини, с което ме канеха за български свещеник в Крушево. В писмото се казваше, че крушовските българи искали да скъсат с патриаршията, да превземат една от църквите, в които занапред да се чете само на славянски. Пратеникът разправяше, че няколко дни по-рано дошъл от Струга поп Иван за същата цел, но гъркоманите го уплашили и избягал и че крушовчани се надявали много на мене, защото знаели, че съм се отрекъл от патриаршията. Пратили [...] да тръгна веднага с него, за да може на следния ден — Коледа — да се превземе църквата от гъркоманите и да служа в нея. От начало баща ми се противопостави, защото се боеше да не би крушовските гъркомани да ме убият или наклеветят. Той знаеше моята буйност, младост и неопитност, но след като пратеникът настоя и аз заявих, че желая да отида, баща ми, просълзен от милост и от радост за тая моя готовност, стана, благослови ме и още същия ден ме изпрати заедно с пратеника за Крушево. Пристигнахме надвечер, посрещнати от няколко старейшини, които ме заведоха в дома на Куню — млад и предан на делото човек. След малко дойдоха още около 20 старейшини и учителят Шумков и ми съобщиха плана за заемането на новата църква, която била от българите строена. Аз изявих желание да чета веднага вечерната, но старейшините обясниха, че преди малко гръцките свещеници извършили това, заключили църквата и взели ключа. В това време влязоха двама заптии и ме поканиха при чаушина. Заедно с мене дойдоха: Стойчо Куркчията, х. Андон и други. При чаушина бяха чорбаджиите гъркомани, за да издействуват изпъждането ми и бяха вече се наговорили, че както аз, така и брат ми Атанас сме били във връзка с българските комити, че щял съм да разбунтувам населението против турската власт. Започнаха се спорове между българите, които заявиха, че нямат нищо против турската власт и че желаят само да се

чете в едната църква по славянски, и гъркоманите, които претендираха, че църквите са техни и се заканваха да ги отбраняват със сила. Без малко работата щеше да стигне до сбиване пред чаушина и едва той със стражарите сполучи да предотврати това, като отсече: за да има мир, българите ще заемат временно едната църква и ще служат в нея на какъвто език желаят, а другата църква остава на гъркоманите. Това решение вбеси последните и те си отидоха със страшни закани към мен и българите, като заявиха, че църква не дават. Чаушинът беше както повечето тогавашни турски чиновници услужлив към българите, види се по заповед от централната власт. Но за да бъде по-добре разположен и да защитава българите през идните дни, Стойчо Куркчия, по предварително съгласие на старейшините, на излизане му спусна в ръката 5 турски лири и го помоли, щото към полунощ да бъде със стражата си при църквата, да пие кафе и да пази реда. Нищо повече не му казаха, но той добре разбра какво има да става. Вече беше тъмно, срещу Коледа и време за губене нямаше. Заедно с мен и стареите се върнаха в къщата на Куне и решиха преди полунощ да влязат няколко по-пъргави българи в църквата през покрива, да извадят ключалката на портата и да пуснат народа да влезе и веднага да почне божествената служба. Както в това време, така и в последующите събития, първо място със своята деятелност заемаха: Стойчо Куркчия, х. Андон, Наум Аврамовски, дядо Воле, Ицо Карев, Аврам Силяновски, Христо Нешков, Веле Секулев и много други. Въодушевени от идеята за църковната независимост, те неуморно даваха своята подкрепа и бяха готови да се борят. В полунощ църквата беше отворена по замисления начин и веднага се изпълни с българи. Още от рано младежи обиколиха града и известили на българите за предстоящото събитие, което се очакваше с нетърпение и затова църквата беше буквално препълнена, а също и дворът. Предстоеше да се стовари няколко вековно духовно робство, а за това беше необходимо единомушие и общо участие. Аз започнах сред ликующ от радост народ да служа по славянски, а той със сълзи на очи се кръстеше и се поздравяваше за Рождество Христово. В това време чаушинът, заедно с няколко джандари седеше в трема на църквата при добре разпален мангал и пиеше кафе след кафе. Щом гъркоманите чуха камбаните, насъбраха се и начело със свещениците дойдоха до българската църква с намерение да я отнемат насилствено. Но чаушинът начело със стражата си ги

посрещна и след дълги увещания ги принуди да се приберат в другата църква, като отнесат спора за църквата в Битоля. Гъркоманите се върнаха не толкова поради увещанието на чаушина, колкото от страх от българите, които бяха готови да се бият. На църковната врата стояха множество млади хора с дебели тояги под дрехите, а хаджи Андон и др. имаха червен пипер в джебовете си, за да го употребяват при нужда в двубоя. Народът беше готов да пази със сила току-що извоюваната църква и българския свещеник, който вече извършваше службата на славянски език. След църковната служба аз говорих за Рождението на Спасителя и за духовното освобождение на българщината, за езика на българите и за славянското богослужение. Говори и учителят Шумков за църковната борба. След църковния отпуск последваха радости, поздравления, всички се изредиха да ми целуват ръка и ми се радваха като деца. Когато църквата се опразни, избраните от старейшините епитропи: х. Андон, Ицо Карев и Стойчо Кюркчия, заключиха я и оставиха пазач. Следните два коледни дни минаха без неприятности.

[1] За мияци и бърсяци вж. по-долу. ↑

III. СЛЕД ЗАЕМАНЕТО НА ЦЪРКВАТА

Веднага след празниците гъркоманите изпратиха делегация в Битоля да издействува отнемането на църквата и изпъждането на българския свещеник, защото бил дошъл без съгласието на владиката. Те ме наклеветиха, че съм държал в църквата бунтовна реч, с която съм обнадеждал българското население за политическа свобода и затова бях веднага повикан от полицията в Битоля, а подир мене пристигнаха български първенци, за да ме подпомогнат с ходатайство и пари. Спорът продължи около 40 дни, през което време, ту едни, ту други от българите се връщаха в Крушево и обратно в Битоля. Най-после църквата била призната за българска. Народът не жалеше парични средства и в една вечер чорбаджиите събраха 200 лири, които бяха раздадени на големци из Битоля. Гъркоманите раздадоха повече, но напразно. След това всички българи от българската махала отказаха да приемат гръцки свещеници, а българите от влашката махала това сториха малко по-късно. Българската махала започнаха да наричат „Папа Христе Махалеси“.

Българската енория бързо нарасна, поради което стана нужда от още двама свещеници. Такива дойдоха от Варош: поп Костадин и поп Иван. И тримата бяхме настанени у хаджи Андон, но живеехме постоянно със страх, защото гъркоманите ни преследваха и имаха поставени хора да ни убият. Цели две години по тая причина мъчно можехме да излизаме в чаршията; нито не смяхме и да си доведем семействата. Гъркоманите бяха дръзки и нахално ни обиждаха, освиркваха и заплашваха. Бяха дни на големи неприятности. Ицко Карев придружаваше ни, когато отивахме по махалата, като другар и пазач. Той беше отличен човек, предан българин и както се каза по-горе, той беше един от епитропите и затова гъркоманите го подиграваха по влашки: „Ицо каре шаре припангаре“. Едва след две години аз и поп Костадин доведохме своите семейства в Крушево, а поп Иван не можа да издържи — завърна се във Варош и на негово място дойде поп Тале от Прилепските села. Наскоро си отиде и поп

Костадин, защото и той не можеше повече да издържа постоянните неприятности и опасности. Крушовци тогава заведоха по-големия ми брат — Иван — да се ръкоположи във Велес от българския владика и след това го задържаха в Крушево в моя помощ. Един от гръцките свещеници, който имаше енорията си в българската махала — архимандрит Софроний, крушовчанин, по рождение арнаути, след като беше изпъден от българите, отиде за игумен в малкото манастирче в Тръстеник. В същото село живееха власи — гъркомани. Но и от там го напъдиха и се завърна в Крушево, отказал се от патриаршията, измоли българите да го приемат за български свещеник, вместо брат ми поп Иван, който се завърна в Сопотница да помага на стария ни баща. Архимандритът, освен гръцки език, знаеше и малко сръбски, защото бил известно време в Сърбия, а славянски знаеше съвсем малко и след като стана български свещеник, полека-лека го научи.

Българката Ристана Блажева, роднина на учителя Шумков, от енорията на гръцкия свещеник поп Янакия, пожела да се освободи от гръцкия свещеник и повика мене да светя вода в къщата ѝ. Когато наближих до портата ѝ, зададе се и поп Янаки, който, като разбра, че ще му отнема още едно домакинство от енорията, затича се да ме превари и да влезе вместо мене, но аз като по-млад го преварих. Тогава поп Янаки почна да вика колко му глас държи по влашки: „Ристано, Ристано, вине протестанлю“ (дойде протестантина) — както наричаха тогава българските свещеници и се спусна с бастуна си да ме удари. Но Ицко Карев, който ме придружаваше, го залови, аз му отнех бастуна и го пропъдихме. Поп Янаки, виждайки как Ристана весело ме посреща, махна с ръка и като извика: „Аиста, здусте ла дракулу“ (и тази отиде по дяволите), бързо си отиде.

Упорството на гъркоманите полека-лека намаляваше. Дойде и влашки учител, който отвори частно училище влашко и по тоя начин власите — гъркомани почнаха да се делят и гъркоманското ядро отслабна. Започна се и борба между двата лагера, тъй като едните теглеха към Гърция, а другите се мъчеха да дадат нещо на румънската пропаганда. Българите пък все повече се засилваха, образуваха си църковна община и си изработиха за същата печат, със съдържание, доколкото си спомням: „Болгар махле — Ени клисе“.

Колко силен беше стремежът на българщината да се обособи със своя църква и да се откъсне от гръцката патриаршия свидетелствува

още и следният случай. Дядото (по жена) на учителя Шумков — Веле Гюрев беше с цялото си семейство повлашен — гъркоманин и един от деятелните гъркомани. След като оженил дъщеря си за учителя Шумков, полака-лека се обърнал към българите и почнал всецяло да им съдействува, както по постройката на църквата, така и за отделението на българите от гърците. Синът му Димитър тоже станал един от добрите деятели. Жената обаче на последния беше цинцарка и близка роднина на гръцкия поп, който до моето идване посещавал къщата им. Мъжът ѝ заповядал да не пуца повече гръцкия поп и да приема само мене. Но тя беше такава фанатичка, че напусна мъжа си, като му заяви, че ако не отмени нареждането си, не ще се завърне. И Димитър не падаше по-долу със своето българско чувство, поради което жена му след няколко време се видя принудена да отстъпи пред справедливото отстояване на мъжа си Димитър, който като беше добър българин, искаше български поп да посещава къщата му.

В Крушево имаше власи — гъркомани, българи и арнаути, тоже гъркомани. Първите и последните се разбираха много добре, дори и взаимно се женеха и така доста се бяха размесили. Обаче, нито власите, нито арнаутите се отнасяха добре с българите и нито даваха, нито вземаха жени едните и другите. Наричаха българите простаци и презрително се отнасяха към тях. Българите бяха повечето от селата, наистина по-прости хорица и се делиха тоже на две, според мястото от гдето бяха преселени и според особеностите на говоримия език: бърсяци и мияци. Различаваха се и по облеклото си. Интересно е, че между тия две български клонки имало по-рано тоже антагонизъм и взаимно тоже не се женили. Те обитаваха отделни махали. Един мияк Тоне, се оженил за бърсячка и с това повдигнал негодуванието на мияците. Но около идеята за българската църква двете клонки се бяха разбрали и обединили против гъркоманите и задружно водеха борбата. Това осигури бързото засилване на българския елемент в Крушево.

Хаджи Андон, у когото живяхме първите две години, беше вдовец, имаше едно момиче, което прислужваше на баща си и на нас свещениците. По-рано той живял в Арабистан, гдето бил оженен за арабкиня, след смъртта на която се завърнал в Крушево с момичето си, имал и момче, което оставил в Арабистан. След няколко години хаджи Андон замина за Арабия, повикан от сина си, но при Света гора параходът потънал и той се удавил. Момичето му Еленка се беше

оженило преди това и впоследствие тоже почина. Той беше родолюбив и деятелен българин и има много добри спомени за него.

НЕЩО ЗА СЛЕПЕЧКИЯ Манастир

Той е близо до едноименното му село Слепче. Гръцкият владика отишъл един празничен ден да служи и да увещава българите да не се отказват от патриаршията. Игуменът — енорийски свещеник на селото — поп Никола от Слепче, щом чул за намерението на владиката, дойде в Крушево да се посъветва с мене какво да прави. Посъветвах го селяните да изпъдят владиката, сам той да се прибере в селото. И наистина селяните изпъдили владиката, но той, ядосан от това, заменил игумена поп Никола с един мирянин Иван от същото село, тоже българин и то добър българин. В селата владиката не можал да намери грък, нито българин, говорящ гръцки. На манастирския храм празник „Св Йоан Кръстител“ ставаше събор. Владиката изпратил двама крушовски гръцки свещеници да служат по гръцки. Щом това разбрах, отидох, заедно с много крушовчани в манастира и се споразумяхме с новия и стария игумени да изпъдим гръцките попове и да служим ние, разбира се, на славянски език, на който винаги се е служило в манастира. Гръцките попове бяха нахални, бидейки оторизирани от владиката, настояваха и дори започнаха да служат. Целта им беше и да отвлекат 2000–3000 гроша, които в деня на събора се събираха за манастира. Но населението започна да протестира и бяха принудени да избягат. Тогава аз и поп Никола извършихме службата и от него ден Слепечкият манастир окончателно скъса с гръцкия владика.

НЕЩО ЗА СХИЗМАТА

Както се знае, през 1871 година се прогласи от патриаршията схизмата. Веднага тя беше разгласена по всички енории от гръцките свещеници, а гдето нямаше такива — пратеници. Но българите не се разтревожиха, дори и бяха доволни, че със схизмата отделянето на българската църква от гръцката става окончателно. В Крушево било разгласено в гръцката църква и съвсем незабелязано от българите. Но случих се в родното си село Сопотница, когато дойде един владишки гавазин, който донесе схизмата и я предаде на баща ми — енорийски свещеник, да я прочете на селяните в църквата. Гавазинът беше един проклет арнаутин и понеже баща ми отказа да направи заповяданото, защото българските свещеници не се смятаха за подчинени на гръцките владици, гавазинът се разлюти страшно и искаше насила да наложи своето. Повикан беше селският поляк Суле, един още по-проклет арнаутин от околните села, който беше на страна на българите и не само не даде съдействие на гавазина, ами го застави да напусне веднага селото. Тая случка характеризира как схизмата беше обявена по селата и как селяните я посрещнаха.

Като приключваме спомените за църковната борба, подчертаваме, че много подробности изоставихме, защото много от тях са изложени от Шумков и не представляваха нещо важно.

Що се отнася до автобиографията на Шумков, тя съдържа много измислици, преувеличавания и противоречия, за които укорих Шумков, когато с него вече в България се срещнахме.

Впрочем, всеки, който внимателно би прочел автобиографията, ще забележи веднага въпросните недостатъци. За поп Христе в автобиографията си Шумков говори на 2–3 места, но твърде малко и явно противоречиви работи: нарича го ту гъркоманин (макар поп Христо да е дошъл в Крушево, без да знае нито една гръцка буква, отрекъл се от патриаршията и живял дотогава само в българска среда и по български манастири), ту голям патриот, ту стар таен от по-рано негов другар (когато по Христо за пръв път се запознава с Шумков в Крушево) — виж стр. 438, 447, 325 и други. Не съвсем вярно е

предадено от Шумков и превземането на църквата. Не може да бъде вярно и твърдението на Шумков, когато станало превземането на църквата през 1869 година, бил споменат Екзарх Антим, защото изборът стана след 3 години. Последующи стъкмявания са и много от стиховете, които уж по някои случаи са били декламирани, както и казаното за хорове и пр. пр. Като говоря това, съвсем не искам да засегна несъмнената дейтелност на Шумков за църковно училищното дело в Крушево и заслугите му в тази област. С политическа дейтелност обаче Шумков не се е занимавал, както преди руско — турската война, така и след нея. Собствено той през последната окончателно се изсели в България.

IV. РЕВОЛЮЦИОННО ДЕЛО

Ведно с църковноучилищното дело растеше революционното, тъй като след отхвърлянето на духовното робство почна да се чувства още по-тежко политическото. Пък и наистина то стана по-тежко след освободителната война, поради създалото се през същата ожесточение между господари и раи. В Крушово турци бяха само полицаите, но около Крушово имаше села, населени с турци и арнаути — много зли и те причиняваха на българите големи пакости. И преди Освободителната война много недоволни излизаха по планините и водеха борба с турските пакостници, но една организирана борба за освобождението на Македония нямаше. Такава и след войната не се създаде, в следващото десетилетие. Но началото беше поставено. Македонските българи не се отчайваха от Берлинския договор и смело и с надежда за добър край започнаха да се готвят за бунт. Те вярваха, че Русия ще довърши делото и при сгоден случай пак ще се бие с Турция за християните, които за това трябваше да бъдат готови. Начело застанаха някои войводи, повечето от които преди войната бяха нелегални. Аз познавах следните: 1/ Митко от с. Патове; 2/ Михаил от Белица; 3/ Илия Делия от Мало Илино, железничка река; 4/ Ангел от с. Цер; 5/ Братя Димитър и Георги Чакреви — от Прилепско. Всеки воевода имаше по десетина четници. Някои бяха участвували във войните и имаха медали. Първите четирима познавах от преди и да отида в Крушово, когато бях в манастирите Топлица и Кичевска Пречиста, където тия войводи идваха още преди да станат нелегални, а също и след това. После срещнах се с някои от тях и в Крушово, където понякога идваха на пазар. С Чакреви се запознах в Крушово една нощ към края на 1878 година. Доведе ги у дома брат ми Атанас, който живееше в Сопотница и беше ятак за всички нелегални. С Чакреви имаше още две момчета, всички облечени в дълги кожуси, а под тях въоръжени до зъби. Двамата братя бяха млади и много енергични. Отидох за вино при Баце бояджия, той веднага се досетил какви гости ще да са ми дошли и дойде с мене у дома. Пратих и за

Никола Ковачът, който тоже веднага дойде. До зори се водеха разговори за уреждане на ятаци в Крушово и околността, за записване четници и събиране пари за оръжие. Решихме да се направи една среща в с. Дивяци и с другите войводи, на които Атанас и Чакреви поеха грижата да съобщят. След около 15–20 дни срещата стана. Явиха се: Мицко, Илия, Крапчеви и [...], неколцина от Дивяци, Атанас и 2–3 момчета от село Сопотница. Отидохме от Крушово аз и Никола Ковачът, заведе ни един дивянец. Решихме да се търсят пушки и друго оръжие, да се запишат момчета-четници и да се отпочне чистенето на злите турци, които тормозеха българите. Аз бях натоварен да отида в Битоля и чрез гавазина на руския консул — Ташко (крушовец) — да узная дали може да се достави оръжие чрез съдействие на консулството. Решено беше още да се установи връзка с охридчани. Аз ходих в Битоля и успях да се явя пред консула — доколкото си спомням — Не[я]га — оплаках му се от злите турци и от това, че населението е обезоръжено и не може да се брани. Консултът посъветва да се кротува и обеща да дойде в Крушово на гости.

Ташко беше крушовец, едър и смел човек с големи гавазки мустаци, тъкмо за гавазин, какъвто беше от доста време, вероятно по препоръка от Везенко. Той беше винаги в услуга на делото. Когато по-после бях в Битолския затвор, един ден за моя голяма изненада, вкараха и Ташко и то облечен в гавазкото му облекло, което в ония времена, както се знае, беше много салтантлия. След няколко дни биде освободен, но и уволнен от консула, защото бил уличен за съучастник в пленяването за откуп от една чета синът на един богат цинцарин от Нефеска.

Ангел войвода виждах няколко пъти в манастирите и 2–3 пъти в Крушово. Веднаж, пазарен ден, нощем, отби се у дома с две момчета за храна, а последен път го видях в църква през едни пости — дошъл беше с 3–4 другари за причастие.

Разпределение на райони нямаше, всеки войвода работеше в познатите му места. Турската власт можеше да подуши заговора и затова трябваше предпазливост и често изменяване на мястото на действие. Около Крушово останаха да действат преимуществено Чакриеви, с които крушовци останаха в непосредствена връзка.

Един ден дойде, както обеща, руският консул в Крушово и от предпазливост беше настанен на конак у цинцарина Пренда. Гавазинът

му Ташко го водеше да прави визита у първенците българи, доведе го и у нас. Консулт пак повтори, че трябвало да се кротува, защото Русия имала нужда от почивка. Образувана беше компания от десетина души, която заедно с консула, отиваше по визити. Консулт обиколи църквите и училищата. Без малко, в негово присъствие щеше да стане едно произшествие. Тъкмо на един кръстопът, пред компанията се изпречи от с. Пресича — Смаил Чакре, въоръжен до зъби. Той беше на пазара, какъвто тоя ден имаше в Крушово и се връщаше към хана и, както обикновено, държеше ръцете си върху силяха, от който се подаваха сребърни пищови и ятаган. До него, на кръстопътя стоеше нащрек Н. Ковачът с ловджийската си пушка, хрътката си и убит заек на пояса. Смаил тъкмо вадеше пищова, когато компанията се изпречи пред него, благодарение на което се избегна нещастieto. Кой щеше да падне — Чакре или Ковачът не се знае, защото последният беше решителен и ловък. Смаил произнесе едно „анасънъ“^[1] и продължи пътя си, а Ковачът тръгна с нас.

В Крушово посветени в делото бяха, освен споменатите вече крушовци, още: Мицко Карев и синът му Ицо, Веле Секулов, учителят Георги Бояджиев, Боце Бояджията, 10–20 младежи, имената на които не си спомням и др. Всеки от тях беше във връзки с 3–4 други, така че по онова време Крушово стана бунтарски център. Разбира се всичко още беше в началото си. Всеки бързаше да се въоръжи, кой как можеше. Н. Ковачът беше ловджия и често под предлог, че ходи на лов, носеше известия по селата, където вече имаше по неколцина ятаци. Понякога комити ноцуваха и у него, а също и в училището, под покровителството на даскала. Всички изброени и неизброени крушовци бяха предани и енергични.

Един ден през 1879 или 1880 година отидох в Охрид, гдето беше уговорено с Д. Чакарев да се срещнем. Дойде и Илия от Илино, и Ицко Латовчето, и мисля също Атанас. Аз познавах още когато бях в манастира Топлица някои охридчани като Коста Лимончев, Зафир Белев, К. Мамула, К. Писин, учителя Филев и други, с които се срещнах, когато придружавах в Охрид манастирския игумен поп Дамян. Някои охридчани познаваха и войводите. Направени бяха няколко отделни срещи, в които се говори главно за оръжие и ятаци. Охридчани предадоха няколко пушки и обясниха, че учителят Филев изготвил заявление до руския консул, за да помогне да се намери

оръжие за населението, за да се „брани“ от злите турци. След някое време се разчу, че охридчани изпратили в някое село пушки, но били хванати по пътя от турската власт. Това обстоятелство отвори очите на турците и много ги разтревожи. Пък и убийството на турци зачести. Ето някои от тях, за които мога по нещо да си спомня:

1/ *Убийството на гореспоменатия арнаутин Смаил от с. Пресил*, страшилище за българщината, която мразеше и ограбваше. Всеки по-облечен и по-стегнат българин, срещнат от него, мъчно се отърваваше без бой. Той държеше винаги ръцете си на силаха, вървеше полека, тежко и гледаше като звяр. Той бе ограбил и поробил цели села. Един ден дойде един брезовец и събщи, че арнаутинът бил в Брезово с 2–3 другари. Чрез Н. Ковачът съобщихме на Чакреви, които били в близко село и те с четата си причакали и убили арнаутина, един негов внук и гавазина му, които били с него. Брезовският поляк, който ги придружавал, сполучил да избяга и съобщил за станалото. Дим. Чакрев ми разправи после това и съжаляваше много, че не хванали кобилата на Смаила с дисагите, които били пълни със събрани от населението пари. Другарите на Димитър искали и по нея да стрелят, но той не позволил, надявайки се да я хване жива. Арнаутинът бил в Брезово на гости у един заможен българин — Иван, който изпратил брезовци да съобщят в Крушово. Комитите имаха възможност да убият арнаутина по-рано, около други села, но селяните не допускаха, защото се страхуваха от последиците. Но Брезовци вече много бяха теглили от него и посветените от тях в делото решиха да го предадат да бъде убит дори и край селото им. Властта, разбира се, вдигна тревога, но изплашеният поляк, който по щастие се спасил от засадата, дал показания, които оневинили селяните и те не пострадаха. Но турското население настръхна и се ожесточи повече.

2/ *Преди или след това убийство биде убит и един друг, тоже такъв зъл арнаутин от с. Бяла църква*. Той се пазеше много в кулата си и когато излизаше имаше голяма охрана. Беше страшилище за околното българско население, което ограбваше с лихварство. Хамбарите му бяха пълни с храни, а чифлика му го обработваха ангария селяните. Добитък в изобилие, също и пари, каквито раздаваше със записи. Дал около 300 лири в заем и на Никола Крайчев, сандък емини, от Прилеп, който обещал на Чакрев половината за делото, ако убият арнаутина и му донесат записа. Един ден Чакревата

чета, облечена в турски дрехи, подкарала един от другарите си, облечен в комитски дрехи и въоръжен, към кулата на арнаутина, който щом ги съгледал, заповядал да ги пуснат в двора, след което 3–4 от тях били поканени в одаята, където го и убили, взели му преди това 200–300 лири и всичките записи, между които и оня на Крайчев. Всички други записи изгорили и така отървали населението тях, запазили само Крайчевия, който после предали на Крайчев и очаквали той да им плати 150 лири. Селяните, след убийството, били повикани да разграбят храните и след това комитите избягали.

3/ *Последва убийството и на тримата качаци*^[2] *от с. Житоше.* И те бяха много жестоки. Едно последно тяхно злодеяние ожесточи българите: бяха грабнали една невеста от с. Острилци и след като ѝ обрили алтъните, влекли я и я позорили цяла седмица, след което нещастницата била изпратена при младоженика ѝ. Един ден, когато комитите бяха в Крушово, едва-що се беше стъмнило, доведе Н. Ковачът у дома двама селяни от село Житоше, които съобщиха, че качаците задигнали две агнета и отишли в близката планина да ги пекат. Чакриеви, ведно със 7–8 момчета и двамата житошчани, които бяха тоже въоръжени, веднага тръгнаха към планината. Изпратихме ги до края на града аз, Н. Ковачът, Б. Бояджията и В. Секулов и преди съмване комитите се завърнаха у дома с едно печено агне и разправиха как извършили убийството: предпазливо се приближили до качаците, които били разположени на една поляна, сред гората, около голям огън почивали и печали агнетата. Комитите из засада избили всичките 4–5 души. Единият от качаците, най-проклетият, ранен извикал: „ашколсун, ашколсун“. Той бил дребен и слаб и Д. Чакрев, който беше як човек, го издигнал за косата и така му отрязал главата с ятагана си. У дома бе наредена пищна трапеза с агнето: повиках ковача, даскала и Боце и здраво хапнахме и пийнахме за Бог да не прости душманите. На следния ден комитите си отидоха.

В Крушово на пазара идваха много турци, арнаути и българи и често ставаха караници и сбивания. За това чаушинът беше заповядал всеки да си остава оръжието, гдето е на конак, но турците не изпълняваха заповедта. Чаушинът имаше заповед да арестува известни разбойници, щом се вестят. Веднаж брат ми Атанас познал един такъв, завел чаушина до него, за да го арестува, но разбойникът извадил пищова да стреля и почнал да бяга. Погнали го и няколко българи,

настигнал го и Атанас с юмруци му разкървавил носа. Намесили се и турци и паднал голям бой. Без малко щяло да стане касапница. Но найлошото щеше да стане, ако даскала не беше задържал десетина младежи — крушовчета, които взели оръжието си, за да се намесят. Властта щеше да залови нишките на заговора. Но това не остана тайна за коджабашията^[3] Стойче зографинът и за поп Гоголко. Атанас познавал разбойника от селата и имал с него няколко пъти среща. Веднаж разбойникът се качил нощно време на воденицата на Атанас, открил няколко плочи и през една дупка стрелял вътре на Атанас, но не можал по слабата светлина на огнището да го улучи. На следния ден Атанас го срещнал и с тояга го пребил от бой, поради което пък разбойникът го дебнеше да го убие.

Другите чети извършиха тоже много убийства, поради което турците и арнаутите се изплашиха, но и властите подушиха, че има нещо с бунтовническа подкладка.

С Мицко Латовчето се видях и в Битолския затвор, където с няколко другари беше докаран. И там го оставих, защото мен по-после закараха в Митилин на заточение. Мицко ми разправи, че четата му влязла в сражение с потеря, била заприщена някъде, а него и 2–3 момчета заобиколени и в безизходно положение и без муниции били принудени да се предадат. Командующият потерята дал честна дума, че ще бъдат опростени от султана, само да не стрелят повече. Разбира се, че не бяха опростени или по-право, бяха опростени за бунтарството им, а съдени за извършените убийства.

1881 година преди Великден стана явно, че властта е в следите на организацията, затова на всички легални участници се препоръчва да кротуват известно време, да скрият оръжието си и да се мъчат да приспиват властите. Но беше вече твърде късно. Делото едва навършило 2–3 години, още незакрепнало, трябваше да рухне.

Пропуснах да спомена, че среща между войводите и посветени ставаха и по манастирите по време на храмовите им празници и сборове. Такава стана и в Слепечкия манастир, но доверени лица съобщиха, че властта следи движението на някои лица. Поради което по-активните бързо си разотидоха. Също и аз с 2–3 крушовци и неколцина селяни от близките села. Имаше в манастира и охридчани и доста посветени от всички краища, станаха отделни срещи, но обща среща не можеше при такава обстановка. Имаше да се приготвя една

сбирка, за да се прецени положението. Охридчани имаха своя среща в манастира, където станаха и някои разговори.

[1] Приблизително „Вашата мама“ (тур.). ↑

[2] Разбойник, престъпник. ↑

[3] Кмет, първенец (тур.). ↑

V. ПРЕДАТЕЛСТВО И СЪД

Стойче зографинът беше в Крушево коджабашия и много добре с турската власт. Прост човек, слаб зографин, но завистлив и чужд на народното дело. Поиска да стане поп и мене да замести, но не сполучи. Поп Янакия Гоголко беше поп в Тръстенички манастир, но не преставаше да аспирира за моето място. Разбира се, той беше още по-чужд на делото — имаше у него и сърбоманство и гъркоманство. Изглежда, че и двамата са наблюдавали какво става в Крушово, кой що върши и се добрали до някои сведения, че когато турската власт се раздвижи и започна обиските, те се поставиха на нейно разположение, особено против мене и брат ми Атанас, когото често виждаха да идва в Крушово, някога и нощи. Трябва да са забелязали идването на четите, които поради това, че в Крушево нямаше турци, не се много пазеха. Не се пазеха много и съучастниците им крушовци.

На 8 април 1881 година една потеря от 250 души начело с Риза бей, придружен от няколко гъркомани, потеглили от Битоля да тури ръка на бунтовниците. В Сопотница арестували двамата ми братя — поп Иван и Атанас. Също и поп Шунда, родом от с. Ибанаковци, но израснал в Сопотница. Той, като се научил, че българският владика Натанаил ще идва в Крушово, пресрещнал го някъде и го измолил и той го ръкоположил. Млад беше, мой ученик, полуграмотен, зъл и лекомислен. Поиска от брат ми поп Иван, който имаше Сопотническа енория, да му отдели от нея селото Радово, но селяните не го искаха и като отишъл веднаж да върши някои треби, го изпъдили, защото не знаеше добре да чете. Той не знаеше нищо и от църковния ред. Затова се беше прибрал в село Прибилци, гдето вършеше ребите на християните — аргати на турците. Там църква нямаше, нито местни християни, а само от околните села — аргати. Близък беше с турците и те го използваха да им носи сведения. Братята ми знаяха това и Атанас искаше да го убие, но не го оставих аз да стори това, за да не останат аргатите християни без поп. Когато потерята стигнала до Сопотница, прибилци посочили да бъде арестуван и поп Шунда, разчитайки, че

той ще даде сведения за ятаците и наистина той дал много такива, дори и преувеличил, вследствие на което братята ми бяха арестувани. По-после поп Шунда се отказа от Екзархията и станал някъде гръцки поп, след като гръцкият владика го запопил отново, защото българското запопване не се хващало.

Поп Шунда, ведно с поп Иван бяха веднага изпратени в Битоля за истиндак^[1], а Атанас бил подкаран с потерята по селата да показва ятаците. По пътя бил няколко пъти жестоко бит, но той беше невъобразимо корав човек и не обелил нито дума. Потерята пристигна в Крушово на Велики четвъртък и веднага обградиха църквата, когато вече тя беше пълна с богомолци и аз четох 6-то Евангелие. Зачу се голям шум в двора, тракане на оръжие, цвилене на коне и викове: „Чиксънъ папа Христо, хем даскал Георги^[2]“. Настана страшна паника в църквата, жени и деца се изпоплашиха, плач и олелия — всички се бояха от клане. Някои се опитаха да се промъкнат и избягат, но напразно — църквата беше цяла обградена и ония, които се опитаха, излядоха по няколко приклади и се върнаха пак в църквата. Раздадоха се отново викове за мене и за даскала — да излезем навън. Епитропите разбраха, че с моето арестуване всичко ще се свърши и почнаха да успокояват богомолците. Мнозина от мъжете и някои от жените се спуснаха да ми целуват одеждите при светите двери, където стоях с Евангелието в ръце и ме молеха да не излизам, а някои от мъжете изявиха и готовност да се борят и да умрат заедно с мен в църквата. Но всичко това беше неоправдана самонадеяност, защото врагът беше силен, а крушовци — в плен и с празни ръце! Излишни бяха жертвите. Аз си спомних добре за известното клане в южна България и затова набързо съблякох одеждите и като минах сред църквата между богомолците, излязох вън и заявих на командира, който чакаше пред вратата, че аз съм поп Христо и му се предадох. Спомням си с умиление, как всички богомолци ме изпратиха с ридание и целувайки ми ръцете, полите ми. Няколко дни^[3] преди това събитие, аз бях нащрек, но не предполагагах, че така скоро ще дойде нещастieto.

Командирът заповяда да ме заведат у дома и извършат обиск. В дома беше заключено, защото попадията и децата бяха в църква, аскерът счупи портата и веднага започнаха претърсванията, като всичко подозрително прибираха — писма, вестници и книги и всичко, завързаха ги в един чувал и отнесоха в конака. Запитаха ме — къде е

комитската каса, от която се купувало оръжието и где има оръжие. Разбира се, нито каса, нито оръжие имах. Аскерът рови по цялата къща и в двора цели часове, но като не намериха нищо повече от книгата, отидоха си, като ме оставиха у дома арестуван. Къщата беше обиколена от десетина войници.

Добрите българи се бяха разтичали веднага, за да измолят освобождението ми, но напразно: коджабашията се съгласил само за даскал Георги, за мене казал, че не поема отговорност. Попадията сполучила да съобщи чрез даскала на брат ми Атанас, който беше арестуван в конака, че аз нищо не ще издам, та и той да мълчи. Впрочем аз познавах брата си и бях уверен, че той би умрял от изтезание, но не би нищо изказал. Помъчих се да се успокоя и да си дам сметка за всичко що става и какво да правя. Децата обаче не ми даваха спокойствие — изплашени, чувайки тропота на караулите, плачеха и викаха около мене и попадията, която показва голям кураж и се мъчеше да увеличи и моя. През нощта тя се промъкнала през караулите няколко пъти, уж да търси нещо за тях за ядене, каквото им даваше и ме държеше в течение на това, що ставаше в града. Тя научила, че за следващия ден петък крушовци измолили да служат в църквата под тяхна гаранция. Пропуснах по-горе да отбележа, че някои писма и бележки от Д. Чакриев, от охридчани и от брата ми, както и някои патриотични книжки за прочит, които бяха скрити под кюмюра в килера, за щастие не бяха намерени от потерята. Също и две пушки, които бяха под една дъска на дюшемето, попадията ги пренесла у съседите. Заранта в петък заведоха ме под охрана в църква и аз започнах да служа. Църквата беше препълнена, въпреки голямата изживяна предния ден тревога. Всичко това придаваше някаква по-голяма тържественост на службата — народът беше дошъл да се моли за добрия край на премеждието, а мнозина и да ме видят за последен път и да се простят с мене. Но едва започнах да чета, часовете наново се развикаха „чиксънъ поп Христо, хем шинди^[4]“. Били вече проверени някои от книгата и командирът, като ги намерил за компрометирующа, побързал да ме прибере. Излязох веднага в одеждите си, надявайки се да измоля да ме оставят да свърша службата, но не само не ме оставиха, ами и не ми дадоха време да се съблека, та сторих това в конака, гдето ме заключиха. Богомолците ме изпратили още по-трогателно от предния ден и аз слушах по пътя и в

конака ехото на тяхната скръб. Помъчиха се крушовци да измолят командира да ме остави за Великден, като се задължаваха да ме представят сами в Битоля след празника. Но понеже коджабашията и поп Гоголко и техните сподвижници от друга страна, подклали огъня, всички молби останаха напразно. И подкупите, които винаги са помагали в ония времена, в тоя случай не помогнаха и още същия ден подкараха няколко към Битоля, с вързани отзад ръце, а брат ми Атанас подкараха с потерята към с. Латово, надявайки се из пътя нещо да издаде. Вечерта пристигнахме в с. Прибилци — най-страшното село, с най-лошите турци, които добре ме познаваха и ме мразеха като куче. Молих се на старшията да нощуваме в някое българско село, но не се съгласи, защото се боеше от българите. В Прибилци аз не можех да остана жив, прекръстих се, влизайки в него, и бях уверен, че с мене всичко е свършено. Предполагах, че и това ще да търсят, за да се отърват от мен по-скоро. После разбрах, че им било поръчано на всяка цена жив да бъда отведен, защото знаел съм много работи, които трябвало властта да изтръгне от мене. За мое щастие, заведоха ме за нощуване у един турчин, най-добрия в селото и приятел на баща ми — ял хляб у него много пъти и бил подпомаган зиме с хранило. Щом той ме видя, прибра ме дома си и ми каза, че докато съм у него никой не ще ме закачи. Турчинът беше и влиятелен човек и с голям род в селото. Събраха се в двора много турци и явно искаха да ме отнемат насила и претрепат „комитата“. Един ашлак^[5] — Идириз, разбойник от същото село, преди година отишъл една вечер в Сопотница у баща ми и искал да отведе сестра ми Петра за невеста на един потурнак — аргатин в Прибилци. Вдигнала се кавга и Идириз отправил пушката да убие баща ми, но брат ми Атанас, грабнал пушката от турчина, взел му и пищовите от пояса, извадил им кремъците, наквасил ги и ги хвърлил навън, а Идириз, който вече от ракията бил със замаяна глава, изпратил от двора на вън. Като поизтрезнял, Идириз отишъл у една баба — вдовица, гостила го тя и се помъчила да го успокои, но той искал брадвата ѝ, за да убие Атанаса. Бабата обаче го разубедила да не доближи къщата, прибрала и му предала оръжието и го изпратила да си отиде в Прибилци. Още същата нощ Атанас доведе сестра ми в Крушово, където я ожених набързо за крушовеца Томе Димов. За никого от селата около Сопотница тя не можеше да се ожени — нямаше да оставят мъжа ѝ жив, но в Крушово, гдето нямаше турци,

беше друго. Една подобна случка стана и с братовчедката на попадията — синът на ходжата от с. Кочица искаше да я грабне със съдействието на Идириз и други ашлаци и да я потурчи. Но и нея прибрах в Крушово и я ожених. Всичко това и предположението, че и аз и братята ми участвахме в извършеното убийство на турци и арнаути, както и дръзкото поведение на брат ми Атанас, който наистина беше страшилище за турците, бе раздразнило прибилци и други села и понятно бе за мене всичко що ставаше в двора на къщата, в която аз трябваше да нощувам. Идириз бе начело на тълпата, но хазяинът с големи мъки сполучи да ги укроти. Помогнаха и стражари, за да убедят прибилци, че аз съм необходим в Битоля. Нито ядох, нито спях вечерта, ако и хазяинът да беше много любезен и ми предложи сиромашки удобства. Заранта той ме изпрати далеч от селото, като ми каза, че той до тука, а Бог да ме пази по-нататък. Рядко съм виждал в ония времена турчин с такава човещина. Вечерта пристигнахме в Битоля и разбира се, право в затвора. Ханджията на крушовския хан — Зиси и икономът поп Ставре, които съвременно бяха предизвестени от крушовци, се опитаха с молби и бакшиши да ме измолят за Великден, но не сполучиха. Нещо по-лошо — тикнаха ме веднага в долапите. А какво ужасно нещо бяха затворническите долапи, знаят само ония, които са имали нещастieto да влезат в тях: квадратура 1 метър, постлани с плочи и с мебели само едно вонливо гърне за по нужда, никога не мито.

На ден Великден преди обяд, току-що си бях изпял „Христос възкресе“, извадиха ме от кауша за разпит и жестоко ме биха. Излишни са подробности — знаят се от други подобни случаи и са описани от мнозина. Питаха ме за комитите, за ятаците, за охридчани специално, за пари, за събрания, писма, убийства и пр. и пр. Разбира се, че за всичко отричах. На следния ден нов разпит, прочетоха ми две писма, едното от бившия крушовски учител Андрея Башев, другото от Шумков, в които загадъчно, в отговор на мои, се казваше да бъдем търпеливи и да чакаме. Властите разбраха за какво се касаеше. Разбира се, че аз държах за буквалните изражения и отричах да съм искал да се оплаквам от турската власт и да търся „лекари и лекарства“ против нея. Бяха намерили и броеве от вестника „Марица“ (ако не се лъжа), в които се говореше за останалите под турската власт български земи и за тяхното освобождение. Имаше и други вестници, писма и прочитни

книги, които властта сметна за сериозни доказателства против мене. Имаше и едно писмо, от което половината (с подписа) липсваше и в него се говореше нещо за околни турци, някои от които бяха избити, но точно не можеше без скъсаната половина да се разбере. Пък бе писано и много неграмотно. То беше, мисля от някои от войводите, но не можа да се разбере от кого. На всеки случай, то ме уличаваше в съучастие в убийствата и ме застрашаваше много. Намерени бяха и тескерета, подпечатани със селския печат на с. Радово и готови за попълване, когато ще да имаше да вадим пашапорти на бегълци. Двама четници не помня от чия унищожена далеч от крушовско чета бяха се добрали до селата и от там ги беше довел една вечер брат ми Атанас в Крушово, гдето ги криеше и хранихме доста време, докато извадихме с подобно тескере пашапорти и ги изпратихме „на [...]“ в България. Имаше още едно момче от селата, което беше убило едно турче и с него така стана. Доказателството беше тежко и аз чувствах хлъзгавата почва под нозете си. Поп Шунда, който беше наговорил доста работи, нямаше що повече да казва — не знаеше нищо повече. Но в Битоля мислех, че и той крие и затова тоже го изтезаваха да каже нещо повече против братята ми и мене. И той добавил, че аз съм го съветвал да донася що става в Прибилци, кой от видните турци къде ходи, да съдейства, ако някои комити за убийства отидат в Прибилци, да им дава храна, да събира пари, че пари съм щял аз да получа от България и ако той нещо даде, ще му се изплати и пр. Разбира се, никога на поп Шунда никой не е могъл да доверява подобни работи. Вярно беше, че наскоро го бях видял в Крушово на пазар и го бях хокал за лошото му поведение. За властта обаче, всичко що той разказа, беше достоверно. На всеки случай, той сиромашът, яде много бой и като слаба и предателска душа — подаде се. Крушовци после, когато идваха да ме видят в затвора, ми говориха, че подобни работи били съобщени от поп Гоголко и коджабашията, но тайно, без да излизат на мегдана и затова доколкото помня, те не бяха свидетели в Битоля. Но аз бях няколко пъти разпитван за моите отношения със същите и недвусмислено следователят ми казваше, че от тях имал много сведения за честото идване нощно време на подозрителни хора у мене.

Наскоро предателството взе широки размери и всичко почна да се разнища. В кратко време докараха повече от 700–800 души, между които много учители и свещеници, напълниха и каушите. Докарани

бяха и охридчани — д-р Робев, учителя Наум Филев, Коста Лимончев, братя Спространови, Зафир Белев и много други. Също и от Скопие дядо Златан, брат на владиката дядо Натанаил, стар човек — около 70-годишен. Разпитаха ме и за тях и понеже нищо не казах, пак ме биха и ме затвориха пак в долапите без хляб. През нощта ме закараха при абсане меймурина^[6] Амер ефенди, който искаше с добро да ме накара да говоря, подаде ми цигара, поръча ми кафе и почна да ме убеждава, че ако кажа „всичко“, султанът ще ме опрости. Той ми разправи, че в Прилеп комитите били предадени от Крапчев и избити, че охридчани всичко изказали и пр., но аз пак нищо не продумах, поради което пак ме върнаха в долапите. На следния ден пред следователя същото, но аз вместо кафе поисках хляб и заявих, че от бой и глад не мога стоя, а камо ли да бъда разпитван, че свят ми се вие и съм като пиян. И следователят ми повтори същите новини, които ми съобщи и Амер ефенди. Съобщи, че пръв Зафир Белев заговорил за събранията и за заявлението до руския консул, че сам той го писал и пр. Същото сторил и дядо Златан и др. И всички вече искали милостта на султана. Забитина^[7], като отваряше долапа, за да ме води при следователя, усмихнат до уши ми съобщи тая вест. Впрочем това пролича и от това, че веднага призналите извадиха от долапите и ги поставиха при подобри условия. Зафир Белев, който за награда очакваше пръв да бъде освободен, стоеше в една отделна стая. Закараха ме наново при следователя, гдето заварих Зафир, Златан, Наум Филев и още неколцина, насядали като гости и пиеха кафе. Смутих се много, краката ми затрепераха, предстоеше очна ставка с тях, с повечето хора от които добре се познавах. Но скоро се окопитих. Аз вече знаех моята тежка съдба и разбирах, че дори и да говоря, полза от това не ще имам. Защо да вредя на другите?

Е, Зафире, кажи на поп Христа, че го познаваш и че всичко си признал, за да признае и той и заедно още утре да се върнете у дома си — така подкани следователят Зафира да говори. И наистина, той се обърна към мене и като ми каза, че всичко разправил, започна да ме увещава и аз да не инкяря^[8] повече, та по-скоро и мене, и тях да опростят. Пред мен той повтори, че комитите отишли в Охрид да търсят пушки, и че те му говорили за мене; разправи и за мене и срещата ни в Охрид, за някакво събрание и пр., пр. и свърши така: „Дядо попе, глупости сме правили, признай си, та да се свърши“.

Присъединиха се и другарите му. Аз пак всичко отказах. Особено се ядоса следователят, за гдето не споменах поне един крушевски чорбаджия, от когото можеше тоже да падне плячка. Изгледах презрително наивните охридчани и нищо не им казах. Те вярваха, че на другия ден ще бъдат освободени.

Очна ставка стана между мен и поп Шунда пак при следователя. Той повтори обвиненията си, след което вече беше освободен съвсем, а мен изпратиха в кауша, защото следствието беше приключено. След ден-два докараха и поп Милош от с. Слоешица, пребит от бой. Пребити бяха и братята ми, с които невъзможно беше да се видим.

Изтезанията и убийства над българи за потушаването на бунта, както [...] накараха консулите да се намесят и веднага 4–500 души, невинни бяха освободени. Също и поп Милош, но той наскоро от изтезанията почина. Отърваха се по чудо и братята ми.

Както вече споменах, един ден докараха и войводата Мицко Латовеца, заедно с 3–4 негови другари, хванати във Величка планина. Докараха и много прилепци, между които и поп Костадин, и от тях научих станалото с прилепските комити, вече добре известно. За тях се пее известната песен „четворица юнаци право во Прилеп пойдоха“, която и в затвора добре бяхме заучили.

Набързо всичко бе приготвено за разглеждане на делото. Крушовци сториха много, за да ми помогнат, дадоха пари за рушвет и за защита, дадоха и подписи: Марко Нелев, Велевци, Стойче Кюркчия, Никле и много други тичаха, за да облекчат съдбата ми, но нищо не помогна. На 14 септември 1881 година делото биде разгледано. Съдът заседаваше на сарайския балкон, а подсъдимите бяха в двора. Стекъл се беше целият град. Присъстваха и представители на консулите. Едни от подсъдимите подкрепиха признанията си, други се отрекоха. Разбира се, че присъдите бяха готови от по-рано. Повечето подсъдими бяха осъдени на затвор от 3 до 15 години, а аз, един попски син — Христо, от село Годиве, Охридско и някои други бяхме осъдени на 101 години заточение. Съдът мотивира „снизхождението“ си с царската Милост, а за мене, че не ме наказват със смъртта още и защото съм бил духовно лице. Имайки пред вид разкритията и турската отмъстителност, очаквах въже и ако наистина съдът беше снизходителен, то бе поради големия шум около арестите и жестокостите, като се вдигна и опасността от тоя шум за Турция, която

току-що бе излязла от коварната за нея руско-турска война. Не си спомням кой какво наказание получи от охридчаните, но те се отърваха по-евтино, особено ония, които улесниха с признанието си разкриването на заговора. Зафир мисля, че получи 15 години, също и Златан, а те очакваха пълно опрощение. Попският син от Охридско, за който по-горе споменах, боледува заедно с мене в затвора в Битоля от тифус и не дочака заточението — помина се. Аз оздравях, защото бях по-здрава натура и не лакомих да ям и да пия, а той ядеше и пиеше всичко, каквото му носиха. Д-р Робев беше оправдан. Донесоха го на тарга болен. Той имаше за защитник добър свой приятел от Солун, който с влиянието си сполучи оправдателна присъда.

Аз апелирах делото и с пари, събрани от Крушово и Битоля от братята ми, ангажирах адвокат, един грък от Битоля. Но той взе парите на мнозина, отиде в Цариград и там остана. Обади се 2–3 пъти, за да иска пари за подкупване, но аз нито имах такива, нито смятах за нужно да изпращам повече от стоте лири, които му се предплатиха за моята защита. Присъдата бе потвърдена и влезе в законна сила.

Други крушовци бяха ли арестувани или не — не си спомням. Но в Битоля мисля, че никого не докараха. Изглежда, че предателството не засегна съучастниците — за щастие. Що стана и с даскал Георги по-после — не знам.

Пропуснах да спомена, че [...] предал и Спасе [...] от с. [...], който бил ятак на комитите в същото село и знаел кои [...] са съучастници. [...]

[1] Разпит. ↑

[2] Да излезе поп Христо и даскал Георги. ↑

[3] Думата „дни“ липсва, но очевидно това е техническа грешка.

↑

[4] Да излезе поп Христо, и то веднага(тур.). ↑

[5] Нехранимайко, безделник(тур.). ↑

[6] Чиновник в затвор (тур.). ↑

[7] Полицай, офицер (тур.). ↑

[8] Отричам (тур.). ↑

VI. ЖИВОТЪТ МИ В БИТОЛСКИЯ ЗАТВОР И НА ОСТРОВ МИТИЛИН

Всички осъдени бяхме разпределени по каушите. Всекиму бе определено по 3–4 педи на шир място. В двора се виждахме всичките. Наивността на някои от осъдените продължаваше. Започнаха да ни отпускат хляб — таин^[1], по около 200 драма дневно. Когато раздаваха първия таин, черен, лош хляб, аз си го взех и на въпроса на Зафира и др., които получаваха отвън чист хляб, защо го земам, когато още след няколко дни ще ни освободят, аз им казах, че бързам да се зауча на таина и да забравя добрата храна, а те ми се изсмяха и продължаваха да се хранят отвън. Скоро обаче разбраха действителността и последваха примера ми. В един и същ кауш бях с Наум Филев и Коста Лимончев. Имаше и няколко души от с. Пространо, еснафи в Битоля, осъдени като ятаци по на 3 години. Между тях бяха и двама братя — Иван и Цветан. Други не помня. В същия кауш беше и руският майор Калмиков, тоже осъден — не по заговора — на 4 години. Мисля, че бил хванат след руско-турската война, като беглец от руската армия, или като пленник, но и беше се нещо провинил и пред турската власт някъде в арнаутлука. След като аз избягах в България, един ден се срещнахме с него във Варна в един македонски хан. Радостта ни беше голяма, тъй като в Битолския затвор живяхме като братя. Аз го бях оставил в същия затвор, когато ме откараха в Митилин. Той беше голям приятел с гавазина на руския консул Ташко, който често го навестяваше.

Лишен от средства, аз трябваше да помисля за такива за себе си и за децата си. Братята ми бяха свободни, но и разсипани, приятелите измолени и съвестно ми беше да прося помощи. Имаше само една възможност — да заема кафенето в кауша, което току-що беше останало вакантно. Но и затова трябваше или рушвет или влияние. Спомних си за Данаил (?) Ризов от Битоля, мисля член на съда и приятел на Абсане Меймуру. Той идваше при него, интересува се за мене и бе ме викал 2–3 пъти да говори с мен и да узнае от где и какво

ми е положението. Написах му едно писмо, с което молих за кафеджийството. Още на следния ден дойде, повика ме при меймурина и като ми предаде няколко меджии, уж изпратени ми от Крушево, вслуша се в молбата ми и веднага склони меймурина да ме назначи на тая висока длъжност. Купих от Атанас, костурчанин, дотогавашен кафеджия, инвентаря му за 10–20 гроша, малко кафе и шекер и започнах занаята, който изпълнявах до леглото си в едно къошенце от около $\frac{1}{2}$ кв. м. Наех си и чирак да разнося кафетата и въобще да ми помага срещу възнаграждение 1 таин хляб и 20 пари дневно. Той се казваше Стефо от Охрид, осъден на 15 години, загдето убил едно турче. Много решителен и честололюбив момък. Бе убил турчето, само защото последното му ударило феса в земята. Занаятът тръгна добре, спечелвах по нещо да можех да се храня по-добре и по нещо оставаше за черни дни и за децата. Попадията ми идваше до едно време, но после престана. Заблуждавах ме приятели, като ми казваха, че поради липса на издръжка отишла в селата при роднини и повече не можела да идва в Битоля. Всъщност тя се била удавила в реката Църна, когато била на пране и децата били раздадени на хората. Най-малкото ми дете Сотир, впоследствие д-р по правото Сотир Кузманов, било харизано на калфата в Крушево — по-после такъв в Битоля — Кузма Тасе Попев; по-голямото — Петър — се поминал; още по-голямото Никола — сега адвокат във Варна и бивш кмет на същия град, било харизано на Блажето Фурнаджията, който го дал после на един цинцарин крушовец в Скопие — терзия; а дъщеря ми Мария била дадена на Нешковци измежарка^[2]. Страшна мъка бе за мене, че почти 2 години в битолския затвор и после, когато бях в Митилин, няхах никакво известие. Едва когато избягах в България научих истината. Братята ми идваха често да ме наглеждат и страшно страдаха за мене, но не можеха да ми помогнат. Приятелите почнаха да ме забравят и все по-рядко идваха — те ме бяха отписали вече от живота и с основание.

Животът в кауша беше ужасен и то не само защото беше мръсен и защото беше затвор, ами и защото бе пълен с всякакви хора, които по цял ден и нощ играеха комар, викаха, псуваха и се биеха. Обикновено нещо беше след някоя продължителна игра на карти да се започне сражение със стомните и когато по тоя повод нахълтваше стражата, тя заварваше всичките стомни изпочупени и десетки глави разкъравени. Тежко и горко на ония, които при сражението не сварваха да се завият

с юрганите или рогозките си! Единствено с Калмикова, охридчаните и неколцина други общувах и споделях мъката. Играеше комар и чиракът ми Стефчо и често и той ми правеше голяма беля. Всички играеха на кафета и често някои си продаваха всичкото облекло — дори и белите си гащи, докато щастието им помогне да си ги спечелят отново. Излишно е да описвам живота повече — вярвам да е многократно описван от други, които са лежали в турските затвори.

Мина първата, мина и втората година, все още на заточение не ме изпращаха — забравили ме бяха. Един ден, виждайки се в безнадеждност, замислих се за бягство и стори ми се, че е възможно да го направя. През нужника, който беше в кауша, по гириза^[3]. Но къде излизаше той? Без другари не ставаше нищо. Спрях се първо на Христо Латовчето, осъден на 15 години за четничество. Той беше в същия кауш, заклех го и му съобщих; също на Вине от Цапари, осъден тоже тежко за нещо подобно. Също на Хале и Тале, после убийци на Стамболов, както и още на 3–4 души тежко осъдени. Калмиков не искаше да бяга, защото бе почти излежал наказанието си. Охридчани също — те очакваха милост. Проучи се гириза и се оказа, че излиза въвн от града на река Драгор, която тече през Битоля. Работата беше лесна, стига да остане в тайна. Една вечер спуснахме едно прилепчанче голо да разгледа изхода на гириза — решетката и то каза, че с една пила може да се изрежат бързо две жезела и ще се отвори доста голяма дупка за минаване. Пила донесе брат ми Атанас в гърне кисело мляко. Но Ване искаше да направи добрина на един Тоска — Бекташ, негов приятел и като му съобщил, поканил го и него да бяга с нас. Бекташ беше осъден на затвор до живот, загдето беше изклал цяло българско семейство, ведно с 4–5 деца. Вместо да бяга, той съобщил на Меймурина и веднага заговорът се разкри и бягството осуети. Туриха ни прангите и ни тикнаха в долапите, гдето стояхме цял месец, докато по случай на един царски празник ни върнаха в кауша. След това цели 3 месеца боледувах и едва не умрях. Дните тежко минаваха. Аз вече навърших три години в затвора. Един ден през 1884 година дойде ревизор и като узна, че съм осъден на заточение, разпореди веднага да се изпълни присъдата точно. Трябваше да се готвя за път. Писах на братята си и те дойдоха да се видим за последен път и да ми помогнат. Денят 11 юли^[4] бе определен за тръгване. Узнах, че ще ме карат през Солун за Митилин — до Солун пеш, а от там, вероятно по море.

Веднага изпратих брат си Атанас в руското консулство да моли да ми се даде превозно средство, защото бях много слаб и по пътя от горещина щях да умра. И наистина, консултът издействувал от пашата една бричка. На 11 юни събраха се около 60 души приятели — от Битоля, от Крушево и от родното ми село Сопотница, за да ме изпратят. Простих се с другите затворници, които ме бяха много обикнали. Простих се и с приятелите и с братята си и към 4 часа след обяд, качих се на бричката с един милязимин^[5], туриха ми прангите и тръгнахме. След нас вървяха двама конници. И аз и приятелите ми с глас плакахме. За децата си казах на братята си и приятелите: „Вие и Бог на помощ, дано те да бъдат живи и по-малко нещастни от мене — надявам се жив или мъртъв, да ме потърсят, когато пораснат“.

След 2–3 дни стигнахме в Градско и влязохме с милязима в една стая с прозорец към Вардар. Аз вече бях разположил добре милязима и той ми беше снел прангите. Щом заспа той, аз отворих прозореца с намерение да бягам. Напъвах се да преплавам Вардар, а оттам лесно. Но милязимът се събуди и не мигна повече. Аз дадох вид, че отварям прозореца за прохлада, но той се съмни. Но заранта взехме железницата за Солун и като пристигнахме, пак заедно спяхме в полицията в една стая, заедно с двама калугери от Св. Гора, провинени в нещо против властта. След няколко дни пристигнахме в Митилин и ме настаниха в калето, което е до самото море. Веднага строиха войниците — там има казарма — да ме видят и добре запознаят и им заповядаха щото вън от калето да не ме пуцат. После посочиха ми стаята, полусрутена, половината открита и затрупана с камъни. В едно къоше прибрах вещите си — там ми бе определено да живея! В двора на калето свободно можех да ходя, както и в кафенето в същия, на което съдържатели бяха варненци, които били заточени преди войната и след нея освободени, но те си останали да живеят в Митилин, където си прибрали и семействата и бяха се настанили много добре. Трябва да призная, че всички турци добре се отнасяха с мене и бяха милостиви, за каквито бяха и ми ги препоръчали. Съвсем не приличаха на нашите. Но мъчно се живееше при тия лоши условия. Вечер от комари не можеше да се спи. Стаята ми нямаше врата, пък и само това ли и липсваше? Имаше и други стаи и къщи, но от земетресението бяха все така съборени. В няколкото пооправени живееха управниците и разпоредителите на калето. Имаше и казарма и една тюрма, в която

заварих около 40 македонци от Демир, Хисарско, осъдени по на 8 години затвор пак по народни работи. Често ги посещавах и общувах с тях. Особено се сприятелих с един учител — Наум. Не помня добре имената и отгде бяха. Имах списък и бележки за всичките, но го изгорих преди бягството ми от калето. Много съжалявам за този списък. Имах и списък за Битолския затвор, но и него оставих, защото неудобно беше един беглец да носи подобни документи.

[1] Таин (тур.) — дажба, порцион. ↑

[2] Слугиня (тур.). ↑

[3] Отходен канал (тур.) ↑

[4] Вероятно е юни — виж 6 реда по-долу. ↑

[5] Полицай, пазвантин (тур.). ↑

VII. БЯГСТВОТО МИ

Не можех да се помирят с мисълта, че ще трябва да се мре в това кале и започнах да мисля за бягство. Случаят ми помогна да се запозная с един митилинец — грък, който излежаваше малко наказание за дълг. Той се казваше Тодор, беден стопанин на малка маслинена градина. Той често ми услужваше да ми купува що ми беше нужно от града, защото го пращаха по работа по учрежденията. Давах му по някой пара. Аз имах около 25 лири — част от кафеджилъка, част дадени ми от роднини и приятели при тръгването ми от Битоля. Месеците юли и август — големи горещини — прекарвах много тежко. Ухапа ме един акрап (особен отровен гущер) и насмалко не умрях. Спаси ме един войник, който изсмука отровата. Наскоро смениха пашата и ми казаха, че новият бил милостив. Подадох прошение, та да ми подобрят условията на живот. Дойде пашата по ревизия и ме повика да ме види и като узна где живея, възмути се, заповяда да бъда направен в една стая с прозорци към морето, построена на самото кале и постлана с дъски. Прозорците бяха без джамове — съвсем празна; имаше и такива към двора на калето. Аз веднага се пренесох и щом погледнах през прозореца, блъсна в душата ми надеждата за бягство. От радост просто се разтреперах. Калето само от нея страна бе отделена от морето с ивица суша, а от други страни морето мие стените му. Как ще избягам, това сам още не знаех, но почувствувах възможността и веднага реших да действувам. Преди всичко трябваше да се слезе от прозорците на сушата — около 20 метра височина, а после да имам на разположение плавателно средство в морето, което да ме чака и да ме отнесе далеч от турската власт — в свободна земя!

Един ден милязиминът, преглеждайки стаята, говори на дълго с мене и отивайки си, ми каза, че щял съм да избягам. Съжаляваше ме и ми услужваше с храна — добър човек беше. Аз отговорих, че това хич не мисля и че ще очаквам Царска Милост, но той поклати усмихната глава, като да искаше да каже, че ме добре разбира. В няколко дена аз обмислих добре всичко като си спомних за Тодора, поисках позволение

от меймурина да му позволи всеки ден да се сношава с мен, за да може спокойно да му поръчвам да ми купува по нещо от града. Позволенията се получи и от тогава Тодор ежедневно ме спохождаше и ми купуваше всичко от града. Приятелството ни стана голямо и той всичко ми разправеше и ми доверяваше. Беше добър християнин, милостив, но беден. Един ден през октомври ми се оплака, че за две лири му секвестирали немилостиви кредитори маслините и щели да ги вземат на безценица. Плачеше — имаше 3–4 дребни деца. Извадих и му дадох две лири, да си послужи. Той бе изненадан и се хвърли да ми целува ръцете. След ден-два дадох му още една лира. След това, една вечер — той идваше вече и вечер на разговор — като му посочих прозорците към морето и го погледнах, той ме добре разбра. Извадих кръста и евангелието, които още от Крушево имах непрекъснато със себе си. Заклех го, че не ще казва нищо никому и обясних му, че съм решил да бягам, защото повече не ще мога да живея в калето. Обясних му, че 4 деца, разпиляни като пилци, ме очакват. Той с готовност прие да ми послужи и веднага планът бе скроен: ще ме снабди с въже да се спусна от калето, когато ангажирана от него гемия ще ме чака на брега на морето, която ще ме отведе в Света гора и от там със съдействието на калугерите ще търся колая му. Още на другия ден той ми донесе радостната вест, че е склонил зетя си Георги да ме отнесе с гемията си. Уговорихме да идва всяка вечер късно на брега с гемията и да светва с нещо в знак, че ме чака, докато аз намеря възможност да сляза от калето. Имах големи дисаги, които нарязвах на въже, принадах и пояса си. Тодор ми донесе и едно въже — всичко това бе приблизително дълго достатъчно, за да стигне от прозорците до земята. Имаше един стар топ до стаята ми. В него скрих въжето.

Следния ден Тодор ми съобщи, че всичко било наредено и след 3–4 дни да следя всяка вечер гемията. Простихме се с него и му поръчах в тия няколко дни до бягството ми да се не вестява. Милязиминът получи от мен лира бакшиш и продължаваше да бъде много любезен и като че ли искаше да ми каже: бягай, не бой се! Един ден го помолих за шише ром и той позволи на един войник да ми купи, изпихме половината с милязиминова, а другата половина прибрах в стаята си. Войникът ми каза, че след три дни щял да караули при мене и ме помоли да оставя и за него да пийне. Аз именно за караула бях купил рома. Караулът цяла нощ вардеше пред стаята ми и надничаше

често пред прозорците да следи що правя. След два дни получих един пакет тютюн от града в знак, че вечерта гемията ще дойде и наистина тя дойде към полунощ и светна. На следната вечер също. Тогава към полунощ дойде да каже [...] същият войник и изпи всичкия ром. След половин час той падна пиян пред вратата и заспа. Бързо изтеглих въжето от топа, завързах го за една от железните халки, каквито имаше по прозорците и го спуснах надолу по стената вън от калето. Там имаше тоже караул, но той обикновено се криеше към къшето на калето и почти не се вестяваше под прозорците ми. Ако и доста тъмна да бе нощта, аз можах да издебна момента, когато караулът беше далече, хвърлих торбата си с кръста и с евангелието и кат чисти бели дрехи, свалих и оставих расото си в стаята, прекръстих се и започнах да се спущам с въжето, което бях навил на кръста си и, стискайки го с две ръце, полека го пуцах да се отвива, но и като се отви цялото, пак краката ми до земята не стигнаха. Тогава, без да му мисля много, скочих от височина 2–3 метра, колкото въжето не стигна, намерих торбата и бързо се отправих към морето. Гемията ме очакваше, но гемияджията и другарите му бяха заспали. Морето бе малко развълнувано, та и моите подсвирквания не можеха да се чуят. Ужас ме обзе, защото всяка минута можех да вляза в клопката. Най-послед се събудиха, приближиха гемията по-близо до брега, хвърлиха ми въже и аз цапайки в морето до мишници довлекох се и се качих в гемията. Опнаха платната и под благоприятния вятър тя като стрела литна към Айвалък. Съблякох моите дрехи и облякох други, донесени нарочно за мене. Успокоиха ме гемиджиите и ме оставиха да почивам. Разбира се, че дрямка ме не хващаше. По едно време залови буря, която застрашаваше не особено солидната гемия. Вълните я люшкаха като коритце. Но слава Богу призори бурята стихна. Стигнахме в Айвалък на скелята. Аз легнах в гемията, покрит с дрехи и торби, а гемиджиите излязоха. След един час се завърнаха със 7–8 другари, за да ме извадят със себе си в града. Поразходиха се с гемията, за да се прикрие целта на идването им и като се върнаха излязоха заедно с мен. Аз минах така незабелязано. Заведоха ме в къщата на някой си дядо Стефо, който ме прие на гости, преоблече ме и ми даде вечеря и чисто легло. Заранта пристигна бащата на Тодор и разправи за тревогата, която един час след бягството ми настанала в калето и за гонитбата, която със специални бързи лодки била предприета по море. Аз бях оставил в

стоята си записка, че съм решил да се удавя, затова да не ме търсят. Разбира се, това не са повярвали, но и не знаеха къде съм се дянал. Телеграфирано било всякъде да ме търсят и за това трябваше да се пазя добре. На следния ден ме заведоха в едно манастирче, гдето и нощувах. Заранта, когато се разговаряхме с игумена, дойде едно подозрително лице и като ме поразгледа попита игумена от къде съм. Игуменът му отговори, че съм от селата. Лицето беше шпионин, нищо не каза и бърже се отправи за града. Игуменът веднага събщи на гемиджията и той бързо дойде с 5–6 души другари, взеха ме със себе си и ме заведоха в Айвалък. По пътя срещнахме две заптии, които бързаха за манастира, но не посмяха да ни закачат. Вечерта нощувах вън от селото, при една стара чешма, а на следния ден той повика един българин абаджия, сливненец, Симеон, добър и заможен човек и му разправи кой съм. Симеон веднага скрои плана за по-нататъшното ми бягство: ще отидем с лодка да посрещнем гемията на някой си Никола, ще ме качат на нея и тя ще ме отведе в Света Гора, за където отивала. Дойде Георги с другарите си и направихме това що бе Симеон скроил. Аз бях свършил парите, та бай Симеон ми даде достатъчно. Капитанинът Никола ме прие и ме увери, че безопасно ще ме заведе в Света Гора и ако от там не ще може нищо да се нареди, той ще ме заведе в Гърция. Симеон, Георги и игуменът ми бяха препоръчали пътя Цариград — Варна. Гемията стигна в Айвалък, дигна гръцко знаме, така що бях в безопасност. Местното население беше гръцко и държеше надмощие над турците, та правеше много работи без страх и безконтролно. Следния ден беше Никулден, затова капитан Никола вечерта остана да гуляе в града, аз нощувах в гемията. Прислугата ми даде и храна и завивки. Гемията беше голяма. Заранта на Никулден дойде Никола с много гости, аз светих вода и целия ден имаше веселба. Пяха се гръцки революционни песни и викаха да живее Гърция и краля, долу Турция. Следната сутрин имаше благоприятен вятър и гемията потегли за Света гора, но щом излязохме от боаза започна страшна буря с дъжд, вълните бясно хвърляха гемията и поради това едва сполучихме да се върнем в същото пристанище. На следния ден тръгнахме при добро време, но посред пътя пак започна силна буря и вече не беше нито за напред, нито за назад. Аз се прибрах в камарата и от там наблюдавах смутения капитан, който държеше кормилото на кърмата. По едно време последната биде отвлечена от

вятъра и вече капитанинът не можеше да знае накъде вървим. Бурята пречупи една от мачтите и тя със страшен трясък падна върху гемията. Аз в това време бях излязъл на кувертата и мачтата щеше да ме пребие, ако капитанинът не беше ме предупредил с вика си: „хеса папа^[1]“! Влязох обратно в камарата и започнах да се моля с кръста и Евангелието в ръце. Слава Богу по едно време бурята намаля и ние бяхме спасени. През нощта пристигнахме благополучно на едно пристанище. Прислугата хвърли мрежата, налови и приготви риба, вечеряхме и там нощувахме. Цялата нощ на брега виеха безброй някакви зверове. Капитанинът ми обясни, че островът бил пуст, а зверовете били чакали. На следния ден пътувахме спокойно и пристигнахме в Света гора. В пристанището имаше едно руско параходче с много калугери, които ни поканиха и ние отидохме на гости и там спяхме. Следния ден гостувах пак в една голяма руска гемия, тоже с много калугери, която два пъти идвала годишно от Русия и донасяла всичко за всички руски калугери в Света гора. На следния ден се върнах в нашата гемия, а след това заедно с капитанина Никола, аз облечен в калугерски дрехи, дадени от руските калугери, излязохме и отидохме на Ватопедския метох, гдето имаше един чаушин и двама заптиета. Капитанинът показва паспорта си, а аз такъв нямах. Преживях страшно изпитание, защото бях в ръцете на властта. Трябваше голямо самообладание и от мен и от капитанина, за да не се издадем. Обясних, че съм калугер от руския манастир, че съм бил на разходка в руската гемия и сега обикалям другите манастири. Чаушинът не отбираше руски и повика от метоха един слуга, който излезе, българин, да превежда. Разбира се, слугата и игуменът разбраха работата. По едно време се намеси вторият и каза на чаушина, като му напълни чашата: що ти трябва да се залавяш с руски калугери, я дръж да изпием. Чаушинът, който подозираше работата, махна с ръка и вдигна чашата, после покани и мен да пия. Така се спасих от опасност и веднага тръгнах със слугата пеш за руския метох, гдето игуменът ме прибра за една вечер, като ми каза веднага, че ще прати човек в руския манастир да пита дали ще ме приемат там. На игумена казах какъв съм. Дойде отрицателен отговор и тръгнах за Зографския манастир, който е български. Той е на 5 часа далеч и не му знаех пътя. За щастие, срещнах костурци — майстори, те ми дадоха едно момче да ме заведе. Стигнах нощес, когато манастирските порти не се отварят и спяхме в

една забутана къщурка, а сутринта аз сам отидох в манастира. Всички бяха в църква, гдето и аз влязох. На въпросите: кой съм и защо съм дошъл, отговарях, че идвам от руский манастир на поклонение. След църковния отпусък отидох да се представя. Почуках и влязох и понеже не изрекох молитвата: „Молитва ми свети Отец Наш...“, игуменът ме изпъди. След дълги молби ме прие и като му обясних, че съм български свещеник от Македония, беглец и помолих за покровителство, той веднага ме изпъди, като ми каза, че полицията ме търсела и че ако не напусна манастира, ще ме предаде. Веднага излязох и като научих, че е близо гръцки манастир, тръгнах за там и след два часа пристигнах. Портиеринът се оказа българин и като ме запита от где съм, отговорих му, че съм от Зографския манастир. Седнах в двора на един камък да си почина. След малко дойде портиеринът и като разбра по говора ми, че съм българин и че не съм редовен гостенин, тихо ми каза да се скрия в килията му, защото калугерите, като гърци, може да ме издадат. Вечерта разправих на същия кой съм, но и той ме посъветва да търся спасение в другите манастири. Отидох в Хилендарския манастир и оттам в руския. Но щом влязох, разбраха, че съм опасен и ме изпъдиха навън. Нигде от никого подкрепа. Тръгнах по непознат път край морето, седнах отчаян на един камък и готов бях да се хвърля във вълните, за да престане страдалческият ми живот. Но имах деца, мислех за тях и жадувах да ги прибера в свободна България и това родителско чувство ми даваше сили и надежда. Настигна ме един кюмюрджия и се разбрахме, че сме от Битолско. Заведе ме в гората при другарите си, които радушно ме приеха в колибите си. За по-безопасно, вечерта ме заведоха да ношувам в една пещера, гдето живееше един постник, с когото цяла нощ се разправяхме. Той бил извършил някакво голямо прегрешение и затова решил така да изкупи греха си. Говореше тихо, милостиво, но лицето си закриваше с ръце, защото не било достойно за пред хора. Нещастникът страдаше много, измъчен бе и душевно и физически, хранеше се колкото да не умре с това що му носеха хората.

Сутринта, 24 декември, пак отидох при кюмюрджиите, които ми казаха, че ще ме заведат обратно в Зографския манастир при един познат калугер стружанец. Трябваше да получа пашапорт, но за това нямаше кой да ми услужи. Стружанецът ме прие радушно и ме заведе в колибата си на лозе, гдето и ношувах срещу Коледа. На 27 декември

ме заведе при някой си Христоводу, комуто разправи какъв човек съм. Той остана изненадан като чу името ми — поп Христо от Крушово и ми каза, че му е известно, защото бил братовчед на охридчанеца Зафир Белев, който от Битолския затвор му писал, че един свещеник с моето име бил изпратен в Митилин. Щастливо съвпадение. Христоводу беше комисар и веднага ми написа свидетелство за пашапорта, като ме кръсти Христофорус и ме изпрати със свой човек в полицията, за да ми издадат пашапорт. Опасен опит, защото всякъде беше разгласено, че властта ме търси. За щастие всичко мина добре. Скоро се завърнах с ценния документ и заварих Христоводу посърнал от страх да не ме открие властта. Вечерта спях на лозята при калугера.

На 31 декември 1884 година дойде параход, който отиваше за Цариград, на който параход се качих безпрепятствено; там имаше и около 30 души руски калугери, с които до Цариград пътувахме и им бях гостенин. Пристигнахме на пристанището и безпрепятствено отидох в българската църква, гдето за моя голяма изненада, ме посрещна едно момче, което като извика: поп Ристе и се хвърли да ме прегръща. То беше Михаил Халю, с когото две години лежахме в Битолския затвор. Той е същият, който впоследствие убива Стамболов. Веднага ме заведе при владиката, на когото разправих патилата си. Той ми каза, че в Екзархията имало сведения за мен, че съм на заточение и за какво съм пострадал и ми обеща да уреди изпращането ми в България, защото още нямаше амнистия и разбира се, бе опасно да стоя в пределите на Турция. На 2 януари бях заведен по нареждането на Екзархията при българския консул д-р Вълкович, който ми каза, че ще се погрижи за изпращането ми във Варна. Но не беше лесно да се извади пашапорт и затова господин Вълкович ми препоръча контрабандно качване на парахода, който на 5 януари тръгваше за Варна, със съдействието на неговия гавазин. Така и стана: на 5 януари аз отидох в посоченото ми австрийско кафене до морето и когато гавазинът нарочно мина край кафенето — това беше знак — аз излязох и наех лодка за разходка до парахода. Лодкарият бе австрийче, каза ми, че на митницата, край която ще минем, ще ме заничат и трябва да ме върне. Но като му показах една бяла меджидия и гавазина, той не възрази, качих се на лодката и тя потегли. Гавазинът тутакси взе друга лодка и ме изпревари, качи се на митницата и каза на пристава, че съм на екзархията човек и затова да не ме записва. Качих се на парахода,

дойде и гавазинът и ме поздрави с избавлението ми от името на господин Вълкович, от името на Екзархията и владиката, които тоже имали поставен човек на брега да следи отдалеч какво стане с мене. Гавазинът отиде си и след два часа дойде наново, донесе ми дрехите, пари, храна и билет. Също и едно писмо от консулството до Варненския окръжен управител.

На капитанина той каза, че съм пратеник — нося специално писмо — и затова нямам пашапорт. Параходът тръгна и едва тогава почувствах облекчение. Свободата, за която жадувах толкова, аз я вече имах. Заранта на Богоявление слязох във Варна. На пристанището поради писмото не ми потърсиха паспорт. Стъпил на българска земя, аз със сълзи на очи се прекръстих, извадих си Евангелието и кръста и горещо ги целувах, благославяйки Бога за избавлението ми.

Записал синът му Н. Попов

[1] Внимавай, попе (тур.). ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.